

A 60-as évek reformjai és reformtervei Magyarországon és Csehszlovákiában

Honvári János: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Győr, Kautz Gyula
Gazdaságtudományi Kar (honvári@sze.hu)

Horbulák Zsolt: egyetemi adjunktus, Alexander Dubček Egyetem, Trencsén, Szociális
és Gazdaságtudományok Kara (zsolt.horbulak@tnuni.sk)

Absztrakt: Ha eltekintünk a „legkapitalistább szocialista” vagy a „legszocialistább kapitalista” országtól, Jugoszláviától, akkor az 1960-as években a szocialista tábor országában két helyen, Csehszlovákiában és Magyarországon próbálkoztak meg átfogó reformokkal. Ezek oka alapvetően gazdasági volt, de Csehszlovákiában csakhamar elvezettek a politikai reformokhoz is. Ezzel szemben a magyar reform változatlanul hagyta a politikai és gazdasági intézményrendszert és érinthetetlen tabu maradt a magyar gazdaságpolitika is. Prioritásait, irányvonalát, gazdaságfejlesztési stratégiáját, szerkezetét nem lehetett megkérdőjelezni. Magyarország külgazdasági orientációjának a megváltoztatása, a nemzetközi pénzügyi intézményekhez való csatlakozás, az ország KGST tagsága, a Szovjetunióhoz fűződő különleges kapcsolatának a felülvizsgálata vagy fel sem merült, vagy (mint pl. az ország IMF és Világbanki tagsága) eleve elvetélt.

Kulcsszavak: Magyarország, Csehszlovákia, gazdasági reformok

Abstract: If we do not take into account Yugoslavia the „most capitalistic socialist state” or the “most socialistic capitalist state”, in times of socialism during the 1960’s the political leadership only in two countries, in Czechoslovakia and Hungary, tried to realise widespread reforms. Behind the reason of those reforms stood economic problems, but in Czechoslovakia they sooner led to political reforms. On the other hand the Hungarian reforms were quite different, because they did not interfered into political and economic system and did not make any change in Hungarian economic policy. The priorities, the line of policy, the strategy of economic development and the structure of Hungarian economy by the reform were not influenced. The change of economic orientation of Hungary, the membership in Comecom, the revision of special relationship to USSR did not take into consideration. Other plans (join to World Bank and IMF) were aborted also.

Keywords: Hungary, Czechoslovakia, Economic Reforms

BEVEZETÉS

Annak ellenére, hogy a Szovjetunió egyik legfontosabb törekvése a keleti blokk egységesítése volt, a térség országában, így Csehszlovákiában és Magyarországon is, meglehetősen különböző létező szocializmusok alakultak ki. A teljes egység csupán Sztálin haláláig tartott, a divergencia 1954-től kezdődött meg. Ebben a folyamatban Magyarország az élen járt.

Az eltérés a fő csapástól nem ideológiai, hanem gazdasági vonalon kezdődött meg. A szocialista gazdasági rendszer alapvető axiómája a nehézipar fejlesztése volt, aminek a térség országainak a többsége nem tudott megfelelni. A szektor forrásigénye óriási volt, amit a mezőgazdaságtól és személyi fogyasztástól vontak el. A magyar közgazdászok elsőként ismerték fel a rendszer belső ellentmondásait, és már 1954-ben komoly prioritásváltozásokat javasoltak. Ezeket az ország politikai vezetése egy ideig támogatta. A reform „új szakaszként” vált ismertté. Csehszlovákiában akkor még ilyen kényszer nem volt. A jelentősebb változás azonban az 1956-os forradalom után következett be, amikor a hatalom belátta, hogy a korábbi gazdaságirányítási rendszer már nem folytatható. Csehszlovákiában az első korrekcióra 1958-59 folyamán került. Az ún. „első reform” szintén nem hozott rendszerszintű átalakításokat.

A 60-as évek közepének reformjai tekintetében Magyarország és Csehszlovákia újra közelített egymáshoz. Ezek legfőbb kiváltó okai mindkét esetben megint csak a gazdasági problémák voltak. Az Új Gazdasági Mechanizmus illetve a „második reform” kiteljesedéséhez vezető út azonban különbözött egymástól, mint ahogy a végkifejletük is teljesen másként alakult. Amíg Magyarország esetében megfigyelhető valamilyen kontinuitás az 50-es évek reformjaival, addig Csehszlovákiában gyakorlatilag a 60-as évek közepén egy új irányvonal kezdődött el kéz a kézben a megkésett és megint csak időleges desztalinizációval.

1. AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS

A magyar gazdaság az Új Gazdasági Mechanizmus 1968. január 1-ei elindításával néhány évig a reformok útjára lépett, és ezzel közel egy emberöltőnyivel megelőzte északi szomszédját. Arról, hogy miért volt szükség a reformra, hogyan is működött a reformot megelőzően a magyar gazdaság, Berend T. Iván a következőképpen ír:

„... a nagy ipari át- és előretörés időszakában a termelékenység, a technikai korszerűség tekintetében az ország viszonylagos lemaradása [...] fokozódott. Ugyanakkor a gazdasági reform előtti egész időszakban a termelés jelentékeny része, egyes periódusokban a nemzeti jövedelem 5-7%-át is kitevő hányada, az ipar volumenének hatalmas ütemű növekedése ellenére (és jórészt következtében) a felesleges, értékesíthetetlen, selejtes készletek felhalmozódására vezetett. A hiánygazdaság jellegzetes tünetei mind a termelés folyamatosságát és gazdaságosságát, mind pedig a lakosság megfelelő ellátását akadályozták.

Az iparosítási áttörés útvesztőjéhez tartozott, hogy az erőltetett mennyiségi iparfejlesztés oltárán egy ideig a lakosság életszínvonalának és a gazdaság más ágazatainak érdekei is áldozatul estek. Az előbbi inkább csak az első ötéves terv időszakára volt jellemző (amelynek éveiben a munkás- és alkalmazotti reálbérek 22%-kal csökkentek), az utóbbi azonban tartósabban érvényesült.” (Berend T., 1986, 25)

1. táblázat: Csehszlovákia és Magyarország átlagos gazdasági növekedése

	1960 - 65	1965 - 70	1971-80
Csehszlovákia	2,4	3,4	2,8
Magyarország	3,9	3,0	2,6

Forrás: Janos, 2003, 302

Az Új Gazdasági Mechanizmus fő kontúrjait a következőképpen lehet felvázolni. Az egyik legfontosabb változás, hogy megszűnt az éves és öt éves tervek vállalati szintű lebontása, és ezzel összefüggésben megnőtt a vállalati önállóság. A felügyeleti szerv a vállalatot általában nem utasíthatta, azokat közvetett szabályzó eszközökkel ösztönözték, mint az ár, adó, támogatás, hitel, kamatfeltételek stb. A természetes mutatók alkalmazását úgyszintén megszüntették. A vállalatok a termelési tényezőket szabadon szerezhették be, és a termékeiket is szabadon értékesíthették. Néhány fontos és szűkösen rendelkezésre álló nyersanyagot és fogyasztási cikket továbbra is központilag osztottak el. A terv és a piac nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő kategóriává vált. Az állami, szövetkezeti és részben a kismagántulajdont formailag egyenjogúsították. A fogyasztási cikkek mintegy 25%-ának az árát liberalizálták. Részben feloldották a korábbi munkaerő-piaci kötöttségeket. A külkereskedelemben a külföldi valuták átlagos kitermelési költségeinek figyelembevételével egységes devizaszorzókat vezettek be. Az Országos Tervhivatalt (OT) átszervezték, néhány osztályát megszüntették. Az MSZMP KB apparátusában szintén ekkor számolták fel az ágazati gazdasági osztályokat és hoztak létre egységes Gazdaságpolitikai Osztályt (Honvári, 2005, 723-732).

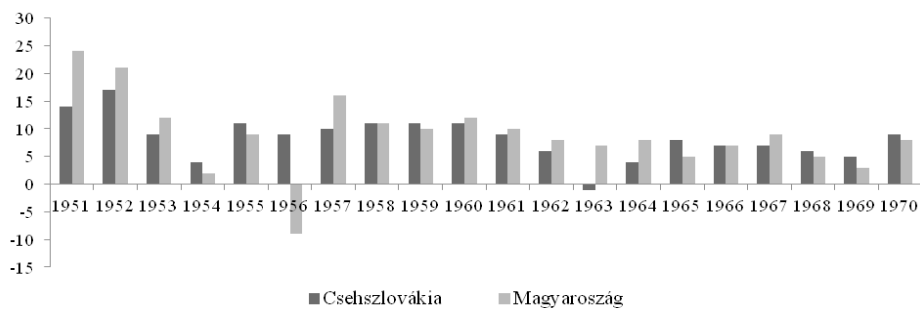
Fontos hangsúlyozni a reform korlátait is. Az állam kezében továbbra is sok szabályzó maradt, és hogy ha az OT úgy érezte, hogy erre szükség van, akkor konkrétan is beavatkozott, de a fejlesztések is központi hatáskörben maradtak.

2. OTA ŠÍK ÉS A PRÁGAI TAVASZ

A csehszlovákiai gazdasági problémák a 60-as évek elején kezdtek sokasodni. Az 1954-55-ös megtorpanás ellenére a gazdasági növekedés 1961-ig töretlen volt. Azt már akkor is tudatosították, hogy a növekedés mögött mennyiségi tényezők állnak. Tekintettel az 1958-59-es évek sikereire, az 1961-től induló harmadik ötéves tervben még óriási elvárásokat fogalmaztak meg. Ez jelentős mértékben szovjet nyomásra

történt, ahol abban az időben nyert teret az "érjük utol a nyugatot" doktrína. 1961 és 1965 között az ipar esetében 42, a mezőgazdaságnál 23%-os növekedést irányoztak elő. Amíg az első évben volt valamilyen növekedés, a másodikban stagnálás, a harmadikban egyenesen visszaesés következett be. Novotný elnök a vállalatok túlzott önállóságában vagy azok lokálpatriotizmusában látta a hibákat a probléma azonban az óriási beruházásokban volt keresendő. A vállalatok a látszólagos termelékenységben voltak érdekeltek, a hiány és a selejt nőni kezdett (Sik, 1990, 94-95).

1. grafikon: Csehszlovákia és Magyarország éves ipari növekedése %-ban

Forrás: Průcha et al., 1977, 354

A válság egyik markáns megjelenési formája a kohászat nehézségeinek a növekedése volt. A cseh gazdaság hagyományosan a nehéziparra épült, de a feltételek az ágazat fejlődésére még itt sem voltak adottak. Az alap- és a tüzelőanyagok beszerzése nem tudott lépést tartani a gépgyártás bővülésével, azt csak szovjet behozattalal lehetett megoldani. A szektor jövedelmezősége a fejlett ipari államokéhoz viszonyítva egyre csökkent. Romlott a termékstruktúra is, mivel a fejlett államokban a gépek helyett egyre inkább az elektronika és az elektrotechnika került előtérbe, de a legyártott termékek minősége is gyengébb volt. Igaz, hogy a kivitel aránya magas volt, ám ez nagyobb arányban irányult a fejlődő országokba. Ez annak a folyamánnya is volt, hogy a 60-as években a KGST-kivitel is csökkent. A külkereskedelem visszaesésében közre játszott a 60-as évek közepétől ebben az ágazatban egyre nagyobb arányban előforduló selejt. A romló külkereskedelem miatt nőni kezdett a kapitalista országok felé való eladósodás (Kaplan, 2000, 166-174; 195; 237).

A politikai olvadás kezdete Csehszlovákiában nem köthető pontos dátumhoz. A 60-as évek kezdetétől lépésenként indult meg a folyamat, amely aztán elvezetett a prágai tavaszhoz. A megemlítésre méltó mérőföldkövek közé tartozik Gustáv Husák 1960. májusi amnesztiája, a Sztálin-szobor 1962 őszi lebontása vagy a Klement Gottwald hamvainak elszállítása a számára épített mauzóleumból, nemzetgazdasági szempontból pedig 1961-62 tele, amikor szénellátási gondok okán akadozott az áramellátás. A következő télen ez megismétlődött,

mi több, ehhez élelmiszer-ellátási gondok is járultak. Az enyhülési folyamatot Moszkva is bátorította, Rudolf Slánský rehabilitációja 1963 augusztusában az SZKP nyomására történt (Pernes, 2003, 252-258). Mindez Magyarországon már az 50-es évek közepén végbement.

Az ún. „második reform” megindulását leginkább az Ota Šik vezetésével kidolgozott *Tézistervek a nemzetgazdaság tervirányítási rendszerének tökéletesítéséről* (Návrh tezí o zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství) című tanulmány elkészítéséhez lehet kötni. A munkacsoportnak a további tagjai Bohumír Komenda, Čestmír Kožusník, Rudolf Kocanda Jaroslav Matejka és Ladislav Říha voltak.

A reform gyakorlati végrehajtása 1965 áprilisában kezdődött. A kísérlet 440, a közlekedési, belkereskedelmi, helyi gazdaságban aktív vállalat, illetve termelési- és fogyasztási szövetkezet bevonásával indult meg. A többi ágazatra kiterjedő átalakítások a következő évben kezdődtek el. A reform alapkonceptiója a vállalatok anyagi érdekeltiségének a bevezetése volt. Az abban az évben megtartott XIII. kongresszus úgy döntött, hogy a folyamatot gyorsítani kell. Ebben az évben fogadták el a következő ötéves tervet is. 1967 januárjától átalakították a nagykereskedelmi árakat (Průcha, 1996). A gazdaságirányítás elveit magyarul a *Közgazdasági Szemle* 1964. évi 12. száma adta közre.

A *Tézistervek* alapján a vállalatok a következőképpen működtek volna:

- „az anyag- és energiaköltségek, az amortizáció illetve a közlekedési kiadások leszámolása után megmaradt volna a bruttó bevétel, a további kiadások egyedüli forrása; ebből kellett volna a vállalatnak fedeznie az átutalásokat az alapokba, a banki hitelkamatok törlesztését, a saját beruházásokat és a nyereségadót;
- a vállalat a költségvetésbe előre meghatározott kulcs alapján fizetne be – vagy százalékosan a bruttó bevételből, vagy az elért bruttó nyereségből, esetleg más megfelelő mutató alapján;
- az értékesítést, a bevételt, a nyereséget vagy egyéb vállalati pénzügyi mutatót nem tervmutató alapján határoznák meg, hanem a vállalat által összeállított gyártási tervből és a gyártási hatékonyságból indulnának ki;
- a járulékok és egyéb befizetések átutalása után megmaradna a munkaalap, amelybe az egyéni munka alapján kiszabott jutalom – mindenekelőtt az alapfizetés és a prémium tartozna, amelyet a vállalati gazdálkodás mennyisége, minősége és társadalmi hasznossága alapján határoznának meg.” (Průcha, 2009, 385)

Szintén fontosnak tekinthetők még az árrendszerben végrehajtott változtatások. Három árkategóriát vezettek be. Az alapvető létfenntartáshoz szükséges cikkek árát – mezőgazdasági termékek, alapanyagok – megkötötték. Szabadárak lettek például a különleges- vagy a divatcikkek. Bizonyos ármozgást engedélyeztek a szállító-átvevő viszony esetében (Průcha, 2009).

A változtatások részeredményeit, az 1967-es számokat, Průcha 1996-os tanulmányában így foglalta össze:

- nőtt a gazdasági növekedés dinamikája,
- a termelő szférában lassult a foglalkoztatás, a termelékenység, de nagyobb mértékben nőtt a mezőgazdaságban,
- hatékonyabbá vált az egész nemzetgazdaság, a fogyasztáshoz képest csökkent a termelés aránya,
- javult az ipar energetikai és külkereskedelmi struktúrája,
- enyhült a belső piac feszültsége,
- csökkent a beruházások aránya.

Csehszlovákia gazdasági problémáiról a magyar közgazdász-társadalom is tudott. Ebben minden bizonnyal közrejátszhatott a mindkét országban meglévő nyílt légkör. A Közgazdasági Szemle 1967. szeptemberi számában Vladimír Nachtigal és Ladislav Jüngling egy tanulmányt tettek közzé a csehszlovák gazdaság egyensúlybeli problémáiról. Az írásban a szerzők nyíltan írtak arról, hogy a problémák okozója az „adminisztratív utasításos gazdaságirányítási rendszer” (Nachtigal – Jüngling, 1967). Ez a rendszer a háború után segítette a növekedés meggyorsítását, de a 60-as évek elején a gyors növekedés lelassult. Ennek fő oka az „újratermelési folyamat mennyiségi oldalának a túlbecsülése”, és a „minőségi oldal lebecsülése”. A fejlődést az extenzív termelés, a dolgozók a mezőgazdaságból az iparba való áramlása jellemezte. A strukturális változásoknak az volt az ára, hogy nem tartották tiszteletben az értékviszonyokat, aminek okán megbomlott az általános piaci egyensúly. A termelés a „súlypont” köré összpontosult, ami a szén-kocsz-acél-gépipar-beruházások tengely volt. A magas felhalmozás miatt alacsonyak voltak a jövedelmek, és beruházások hatékonyságának a csökkenése okán a munkabérek ösztönző ereje is csökkent. A rendszer további hiányossága volt a minőségi termelés direktív módon való ösztönzése.

A csehszlovák gazdasági reform ekkor se volt hosszú életű. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy csak addig tartott, amíg Ota Šik vezető pozícióban volt. Az 1968. március 30-án kinevezett kormány két miniszterelnök-helyettese Ota Šik, illetve Gustáv Husák lett. Šik szeptember 3-án mondott le.

Alex Nove könyvében a magyar, lengyel, jugoszláv és kínai reformokkal foglalkozik behatóbban, Ota Šik munkássága mellett azonban nem tud elmenni (Nove, 1990). Róla a következőket írja: „Šik [Brusnál] még tovább ment, és egy terjedelmes könyvben^[1] egy meglehetősen kidolgozott alternatív gazdasági modellt adott, mely sem nem „szovjet szocialista”, sem nem kapitalista. [...] Bár kétségtelenül befolyásolta őt a marxista neveltetése, ugyancsak hatottak rá szülőhazájában, Csehszlovákiában szerzett negatív tapasztalatok is, olyannyira, hogy a „szocializmus” szó gyakran szerepel nála így, idézőjelben, és vele kapcsolatban mindig

[1] A Nove által hivatkozott munka: Ota, Šik (1979) *Humane Wirtschaftdemokratie: eine dritter Weg*. Albert Knaus, Hamburg

a szovjet változatra gondol, amivel szemben (érthető módon) elég nagy ellen-szenvvel viseltetik. A lényegét tekintve azonban az ő harmadik útja egy demokratikus-szocialista út, és ennek is kell tekintenünk. Az foglalkoztatja, hogyan lehet „meghaladni a bér és profit ellentmondását”, hogyan lehet „demokratizálni és humanizálni a gazdaságot.” A nagyvállalatok tőkéjének oszthatatlan alapot kell képeznie [...] egy a munkások által választott vállalatvezetés vagy felügyelőbizottság [...] irányítása alatt. A közepes méretű vállalatok lehetnek vegyes tulajdonúak is, úgyhogy a tőkéjük egy része magántőke. A kisvállalkozások magánkézben lennének. Mindhárom vállalatípus folyó műveletei a piaci mechanizmusra lennének alapozva. Ösztönöznék a versenyt, harcolnának a monopolista tendenciák ellen. A profitot részben a vállalat tőkéjének bővítésére fordítanák, részben nyereségrészesedésként kiosztanák a munkások között. Hogy e kettő között mi legyen az arány, azt a politika határozná meg a növekedési és jövedelempolitikai célok alapján. Érthető módon Šik hangsúlyozza a demokrácia fontosságát a kormány megválasztásában és a tervcélok meghatározásában. Hatékonysági kritériumként nem „profitmaximalizálást”, hanem „profitoptimalizálást” javasol, nagy hangsúlyt fektetve az élet minőségére és a beruházás és fogyasztás közötti kívánatos arányokra. Az „optimalizálás” ebben az összefüggésben valószínűleg azt a profit-szintet jelöli, amit a kívánt többlet eléréséhez meg kell teremteni.” (Nove, 1990, 139)

3. PÁRHUZAMOK ÉS ELLENTÉTEK A MAGYAR ÉS A CSEHSZLOVÁK REFORMOK KÖZÖTT

A 60-as évek reformjainak kiváltó okai mind Magyarországon, mind pedig Csehszlovákiában nagyon hasonlóak voltak: az 50-es és 60-as évek fordulóján a Szovjetunióban uralkodó derűs jövőkép miatt túl optimista ötéves terveket fogadtak el, amelyeket aztán nem voltak képesek betartani, illetve a már régebb óta meglévő, alapvetően a szocialista gazdálkodás okozta problémák. Az évtized második negyedében mindkét országban korrekciót kellett végrehajtani, amelyekből idővel mélyreható reformok alakultak ki. Ezek a reformok aztán Magyarország esetében tovább fejlődtek, Csehszlovákiában viszont 1969-ben végleg leálltak. Érdemes felhívni a figyelmet Varga Zsuzsa meglátására, miszerint a magyar reformfolyamat már a kidolgozás időszakában elkezdett saját utat járni (Varga, 2004). Mivel az átszervezések nem hoztak eredményt, már akkor felhagytak a tervgazdaság javíthatásával. Mi több, ez a mezőgazdaság esetében már az 50-es években megtörtént, még ha közben volt egy erős szövetkezeti hullám. Varga szerint ennek az is oka volt, hogy Magyarországon az 50-es évektől kidolgozott reformelképzelések halmozódtak fel, és ezen reformtervek kipróbálásának a terepe aztán a mezőgazdaság lett.

A magyar és csehszlovák reformok között további különbség az, hogy az utóbbi esetében a változás óhaja alulról jött, felül erre nem volt fogadókészség. A magyarországi politikai elit jelentős részében meglévő reformkészség viszont közismert. A kommunista időszak legmeghatározóbb egyénisége Kádár János

volt. Ő 1956. november elejétől tekinthető az ország első emberének, utolsó funkciójából, az MSZMP pártelnöki funkciójától 1989. április 12-én mentették fel. Nyers Rezső szavai szerint a reformpolitika Magyarországon mégsem Kádár János, hanem Nagy Imre nevéhez köthető. Az „új szakasz” meghirdetésének az idején Kádár még börtönben volt. Másrészt viszont magyar gazdasági reformok Kelet-Európában egyedülállóak voltak. Hasonló legfeljebb csak az 1948-tól külön utakat járó Jugoszláviában történt, illetve Csehszlovákiában ment volna végbe. Nyers Rezső Kádár Jánost az új gazdasági mechanizmus vezéregyéniségének, a reformok egyértelműen támogatójának tartja, még ha időként meg is torpant. Kádárnak ugyanis figyelembe kellett vennie sok egyéb tényezőt (Nyers, 2001). Az viszont mindenképpen igaz, hogy a magyarországi reformok továbbfejlődéséhez és a csehszlovákiaiak leállításához döntő befolyással volt Kádár János illetve Gustáv Husák személyisége (Horbulák, 2016).

Mindkét reformfolyamatban közös volt, hogy azonos időben ment végbe, így a csehszlovák reform erőszakos megakasztásáig egymást erősítették.

Ami a magyar-csehszlovák kapcsolatokat illeti, természetesen ekkor is léteztek, sőt, talán a megszokottnál élénkebbek voltak. Közismert, hogy Kádár szimpátiával figyelte a prágai enyhülést. Megértette, hogy az segítheti a magyar reformokat is. Alexander Dubček személyében szövetségest látott, de Dubček is számíthatott Kádár János támogatására. Kádár ezt meg is kísérelte, és közvetíteni próbált Csehszlovákia és a Szovjetunió között. Ahogy tudjuk, sikertelenül.

Karel Kaplan véleménye szerint a prágai tavasz eseményei más külpolitikai közegben mentek végbe, mint az 1954-56-os történések (Kaplan, 2000, 154-156). Amíg az 50-es évek reformmozgalmi jóval több szocialista országot érintettek és lényegesen szélesebb nemzetközi összefüggések között játszódtak le, addig a 60-as évek második felének reformjai csak Csehszlovákiára korlátozódtak. Való igaz, hogy a szocialista blokkon belül már megjelentek a centripetális erővonalak, Kína és Albánia illetve a Szovjetunió között komoly ellentétek alakultak ki, továbbá Románia is külön utat kezdett járni, Csehszlovákiának mégsem sikerült bennük szövetségesekre találnia, miközben Berlin, Varsó és Szófia egyre ingerültebben figyelte a prágai eseményeket. A csehszlovák reformok legfeljebb csak a francia és az olasz kommunisták között váltott ki pozitív visszhangot. De addigra ez már a szovjet vezetést nem zavarta, mivel lemondott arról, hogy a kommunizmus a belátható jövőben Nyugat-Európában is győzhet.

IRODALOM

- Berend T. Iván (1986) *Szocializmus és reform*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Honvári János (2005) *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula, Budapest
- Horbulák, Zsolt (2016) János Kádár as an Economic Reformist and Gustáv Husák as an Antireformist. *Slovak Journal of Political Sciences*. 1, 1–15
- Janos, Andrew C. (2003) *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*.

Helikon, h. n.

- Kaplan, Karel (2000) *Kořeny československé reformy 1968*. Doplněk, Brno
- Nachtigal, Vladimír – Jüngling, Ladislav (1967) Gazdasági egyensúly – a csehszlovák gazdaság időszerű problémája. *Közgazdasági Szemle*, 14, 1048–1061
- Nove, Alec (1990) *A megvalósítható szocializmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Nyers Rezső (2001) Kádár János és a reformok. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül*. Rubicon-Aquila, Budapest, 133–135
- Pernes, Jiří (2003) *Takoví nám vládli*. Brána, Praha
- Průcha, Václav (1977) *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí*. Svoboda, Praha
- Průcha, Václav (1996) Hospodářská politika a vývoj československého hospodářství v období od roku 1960 do 21. srpna 1968. *Acta Oeconomica Pragensia* 4, 3. *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*, 107–149
- Průcha, Václav (2009) *Hospodářské a sociální dějiny Československa. 2. díl období 1945-1992*. Doplněk, Brno
- Šik, Ota (1990) *Jarní probouzení – iluze a skutečnost*. Mladá Fronta – Polygon, Zürich – Praha
- Varga Zsuzsanna (2004) Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: Rainer M. János (szerk.) „*Hatvanas évek*” Magyarországon. 1956-os Intézet, Budapest. 99–125